

**REPREZENTATIVNA FOTO-MONOGRAFIJA O
GALAKSIJI SPOMENIČKE BAŠTINE NA RADIMLJI
REPRESENTATIVE PHOTO-MONOGRAPHY ON THE
MONUMENTAL HERITAGE GALAXY OF RADIMLJA**

Miroslav Palameta & Miro Raguž, *Razgovor s Radimljom*. Javna ustanova Radimlja – Stolac. Stolac, 2018., 372 str.

Stećci, veličanstveni srednjovjekovni nadgrobnji kameni spomenici, nalaze se na prostoru od Pakraca, Daruvara, Slavonske Požege do Pelješca, Splita, Trogira, Drniša, Šibenika, Zadra, Gline, Ogulina, Otočca, Gračaca i sve do Nikšića, Podrinja i Mačve. Rasuti su, dakle, diljem Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Narod ih naziva *stećcima*, *mramorima*, *starim kamenjem*, *mašetima*. Šefik Bešliagić ustvrdio je kako se u navedenom prostoru nalazi 66.478 stećaka.

Na početku foto-monografije je studija prof. dr. Miroslava Palamete „Kasnosrednjovjekovni spomenici s Radimlje“, na hrvatskom i engleskom jeziku. Nekropola Radimlja naziv je dobila po istoimenom potoku na čijoj se obali smjestila. „Cijeli pojas neplodnog zemljišta uz korito Radimlje, oblikovan je nanosima pijeska i mulja u vrijeme zimskih bujica, nazivao se također Radimlja ili zbog svoje ravne površine Podine“, navodi Palameta. Do sedamdesetih godina 20. stoljeća narod je nekropolu nazivao *Grobnice na Radimlji* ili *Grobnice na Podinama*. Potkraj 19. stoljeća austrijski su mjernici u katastarskim knjigama prostor uz Radimlju upisali pod nazivom *Vojvodina*, navodeći da najmlađi dio čuva grobove obitelji Stipanović. U dva epitafa spominje se titula vojvode. Najstarije ime tog lokaliteta moglo je glasiti *Batnoge*. Tome u prilog ide natpis:

† *A se leži dobri Radoe sin vojevode Stipana na svoj baštini na Batnogah. Si bilig postavi na me brat moj vojevoda Petar.*

Razlozi osnivanja groblja baš na tom mjestu vjerojatno se ogledaju u pjeskovitoj obali Radimlje. Ranih šezdesetih godina 20. stoljeća pri kopanju jarka za vodovod uzduž postojeće ceste pronađeno je mnogo više grobova nego spomenika. Ti grobovi uokvireni su prirodnim kamenim pločama koje se nisu vidjele na površini. Kosturi u desetak ozidanih i pokrivenih grobova položeni su s glavom prema zapadu i s licem prema istoku, a „pripadali su stasitim i snažnim mladićima dinarske konstitucije“. Nekropola je nastala polovicom

15. st. i bila je baština Miloradovića - Stipanovića, što zorno afirmira navedeni natpis dobrog *Radoja*. Groblje je u ravnici ispod strmina s kojih se dovlačio kamen za spomenike. „Blokovi su se sjekli u sjeveroistočnim kosama, odmah iznad nekropole, ili u kanjonu potoka Radimlje. Ondje je vrlo star kamenolom s kvalitetnim kamenim žilama iz kojega je vađen materijal još za megalitske zidine ilirskoga grada Daorsona“, navodi Palameta.

Nekropola se počela oblikovati s desne strane južnog pravca, koji je u Vidovo polje „silazio preko Poplata niz strminu Mačkovac, na Mostinama ispod Lugova prelazio Bregavu i izbijao preko Radimlje, prema Hodovu, Stjepan-Križu na Grebak, račvujući se preko Nevesinjskog polja u dva smjera prema Bosni preko gornjeg toka Neretve“, navodi prof. dr. sc. Miroslav Palameta. Nekropola se počela oblikovati kada se svojim vojvodskim položajem i ekonomskom moći izdvojila obitelj Miloradovića - Stipanovića sredinom 15. st., a otprilike u isto vrijeme izvan nekropole na Lužinama u obližnjem Kruševu izdvojio se sa svojim stećkom župan Juroje, sluga Pavlovića iz Borča. Na Radimlji primat pripada jednoj od velikih ploča, koja je poravnana zemljanom podlogom koja bi mogla biti na grobu vojvode Stipana. Mnogo kasnije, gotovo ista ploča postavljena je na grobu vojvode Petra. Nakon toga slijedili su „najkvalitetniji nadgrobnici s odvojenim postoljima. Mlađi spomenici zapravo su monoliti s isklesanim podlogama. Tako zasnovan vojvodski dio groblja dodatno je sprečavao širenje starijeg dijela nekropole prema zapadu. Tek kada su se vojvode prestali na tome mjestu pokapati potkraj 15. st. nekoliko je grobova iskopano i markirano spomenicima na širokom prolazu između dviju cjelina“, ističe prof. dr. sc. Miroslav Palameta.

Palameta ističe da su stećke s Radimlje uglavnom oblikovali „majstori iz najboljih onodobnih radionica, vješti klesari s dubljim umjetničkim osjećajem za skulpturu i likovnu kompoziciju (...). Gotovo je polovina od 135 spomenika, koliko ih na Radimlji ima, ukrašena nekim reljefom, katkad na svim plohama“. (Do istraživanja Palamete i Raguža navodilo se da ima 133 stećka.) Među njima ima i onih stećaka koji su izrazito maniristički ukrašeni. Na Radimlji, kao i na području ostalih humskih kasnosrednjovjekovnih nekropola, najviše je spomenika zamišljeno kao kuća ili hram, „što signaliziraju oblici sljemenjaka ili stubovlje na bočnim stranama visokih sanduka, posebno u vojvodskom dijelu nekropole“. Najmanji od stećaka pripada Radoju Vukoviću, ali je i taj nadgrobnik svojim „skladnim proporcijama zadržao punu monumentalnost velikih objekata“. Na stećcima je dvadesetak likovnih prikaza štita, a konjske figure izgledaju vrlo monumentalno. Iznimna je estetska

vrijednost figura jelena i košuta na spomenicima kao i vitke ljudske figure s odjećom i opremom tadašnjeg europskog plemstva na još dva stećka s Radimlje. Zanimljivost je ovih spomenika da konji kod njih, kao i kod svih hercegovačkih klesara istočno od Neretve poslije njih, nemaju repova. Uzroci tomu su negativno značenje repa u Apokalipsi, što se ogleda i kod drugih naroda u srednjovjekovlju; primjerice, u 15. stoljeću Piero della Francesca u crkvi sv. Franje u Arezzu naslikao je konje bez repova prikazujući pobjedu bizantskog cara Heraklija nad Perzijancima. Palameta piše da se ispred središnjeg spomenika na Radimlji nalazi „sanduk ukrašen frizom ratnika koji s uzdignutim mačevima pozdravljaju konjanika što između njih projahuje na jugozapadnoj bočnoj strani prema reljefnom križu s postoljem na pročelju“. Najsličniji tome spomeniku je križ na Nekuku kod Stoca, na čijim stećcima se pokazuje i niz drugih zajedničkih likovnih motiva s onima na Radimlji. Slično je i u Gracu, u Zažablju, prema Stonskom primorju i Dubrovniku, gdje su takvi križevi od 14. st. bili uklesani na kamenim stelama iznad grobova. Jedan od tih stećaka sačuvan je u zidu oko vrta franjevačkog samostana u Stonu. Moguće je, piše Palameta, da je to mogla biti matrica za kopije i na nekropolama Uboskog, Ljubinja, Trebinja, Bileće i Nevesinja, gdje se takav križ ponavlja. Tradiciju tih primorskih stela na kamenim pločama čuvaju sljemenjaci na južnom rubu nekropole na Radimlji. Na tim spomenicima dominiraju cvjetni križevi s postoljima, u kojima se interpretira gotički refleks Kalvarije. „Njihovu sadašnju odvojenost prevladala je spretno i funkcionalno bordura od stilizirana akantusova lišća koja se zameće u cvjetnim antenama križa s pročelja i završava na istim mjestima na začelju spomenika ili okružuje cijele bočne plohe. Ti sljemenjaci s nekoliko sanduka, dekoriranih samo reljefnim užetom po rubovima gornje plohe, ubrajaju se među reprezentativnije spomenike na Radimlji“, ističe Palameta.

Palameta znalački vješto *sine ira et studio* objašnjava ukrase na stećcima. Objašnjavajući stećak koji je u monografiji označen brojem 22, Palameta ističe likovnu kombinaciju čokota u obliku sidra s detaljima grožđa „na spiralnim viticama loze“ te dodaje da se na tom stećku može prepoznati kao „skriveni križ sidraste forme u kombinaciji s egipatskim križem“. Dr. Palameta uočava da je interpretaciju tog motiva izrazio Mehmedalija Mak Dizdar u svojoj pjesmi „Loza i njene rozge“, u kojoj detonira Ivanovo evanđelje (15,1.5.8.), kojim se „iskazuje duhovna plodovitost onih koji žive u povezanosti s Kristom kroz moralna pročišćavanja“. Među ukrasima na stećcima česti su loza i grožđe, a imaju bogatu kršćansku ukorijenjenost i likovnu

primjenjivost, utemeljenu u oba Zavjeta. Trs na stečku, isklesan u formi sidra, simbolizira nadu i sigurnost, utemeljenima u Poslanici Hebrejima (Heb 6,19). Spomenik je doslovce sljemenjak, jer njegova krovna konstrukcija kao streha natkriva okomice. Slično izgledaju sljemenjaci od Kupresa do Imotske krajine. Na jugozapadnoj strani motiv je riblje kosti koji natkriva friz od jedanaest trolista na vriježi. Ispod trolisne puzavice na cijeloj dužini stečka je tanko kameno plastično stilizirano uže koje odvaja te frizove od bočne plohe na kojoj je originalna reljefna kompozicija od tri ljudske figure. „Kompozicijom dominira krupna figura muškarca zadignute glave s raširenim rukama i prema vani okrenutim dlanovima, s tijelom blago zanesenim 5) Geometrizam u osnovi kompozicije na stečku br. 22 (...) Likovi Kotromanića i Šubića na škrinji sv. Šimuna u Zadru.“

Središnji lik na stečku 22 raširenih ruku zauzima podlogu u obliku istostraničnog trokuta. Na mjestima na kojima su njegove tri visine dodiruju se polovice stranica i točke su oko kojih su iscrtane glave pojedinih figura. Središnji lik prate dvije manje figure u dugim haljinama s ukošenim donjim širokim rubom. „Lik ispod muškarčeve desne ruke ima uzdignutu glavu i ruke na bokovima, a osoba s lijeve strane drži desnicu uzdignutu s otvorenim dlanom prema vani, dok joj je ljevica na boku“, navodi Palameta. Oprema središnje figure ima na sebi opremu kakva se vidi na plemićkim likovima Šubića i Kotromanića na Škrinji sv. Šimuna u Zadru, za koju pojedini autori tvrde da je bila modni trend kod humskoga i bosanskog plemstva. Zapravo, vremenski raspon između izrade tih dvaju objekata suviše je dug da bi upućivao na identičnu modnu praksu. Gotovo na trećini prostora uklesani su mač i štit. Kada se taj spomenik pogleda s juga, vidi se i prikaz vinove loze na začelju. Između otvorenih dlanova i glave ljudske figure uklesan je plastični kolut s desne i mali luk sa strijelom s njegove lijeve strane. Takav položaj tijela glavne figure susreće se u kršćanskoj likovnoj umjetnosti koju od najranijih vremenova imaju oranti. U tom se položaju prikazuju samo svetački likovi u molitvenom položaju ili pri uznesenju, odnosno pri uzašašću, na što upućuje cijela kompozicija.

Na stećcima se također nalaze postave ili se u natpisima spominju imena: sv. Vida, sv. Jurja, sv. Teodora ili sv. Božidara, sv. Eustahija, sv. Blaža, sv. Dmitra, sv. Kristofora, sv. Petra, sv. Ivana, sv. Nikole, sv. Antuna, sv. Stjepana. Već je vojvoda Radoslav, Petrov nasljednik, napustio tradiciju predaka i za svoje vječno počivalište odabrao mjesto ispred crkvice sv. Petra i Pavla na Ošanićima, koju je s grobnicom dao sam za sebe napraviti. Bio je to početak konačnog uobličjenja jedne od najljepših kasnosrednjovjekovnih nekropola.

Natpisi na stećcima, simbolika uresa, imena svetaca, križevi nedvojbeno ukazuju da stećci pripadaju kršćanskoj civilizaciji, a ne hereticima, kako se to često spominje.

Uvrštavanje nekropole stećaka na Radimlji i uopće stećaka na UNESCO-ov popis započelo je razgovorom prof. dr. sc. Miroslava Palamete i Siniše Šešuma, sadašnjega voditelja Ureda UNESCO-a u Bosni i Hercegovini 1996. godine. Dvadeset godina kasnije, zalaganjem te dvojice erudita, stećci su 15. srpnja 2016. godine uvršteni na UNESCO-ov popis zaštićene kulturne baštine.

Prvorazredan je civilizacijski interes očuvanje kulturne baštine. Na nekropoli u Radimlji majstor fotografije Miro Raguž snimio je 3737 fotografija, od kojih je više od 200 panoramskih fotografija. U monografiju je uvršteno 479 kompaktnih fotografija. Sve fotografije snimljene su od 16. lipnja do 27. listopada 2015. godine.

Prof. dr. sc. Miroslav Palameta nekropolu na Radimlji s pravom naziva „galaksijom spomeničke baštine“. Prvu cjelovitu monografiju o toj nekropoli započeo je Vejsil Ćurčić, a nastavio Alojz Benac. Zacijelo je prof. dr. sc. Miroslav Palameta ponajbolji znanstvenik u tumačenju ukrasa i natpisa na stećcima.

Višedecenijski rad prof. dr. sc. Miroslava Palamete i majstora fotografije Mira Raguža iznjedrio je grandioznu foto-monografiju poetskoga naziva *Razgovor s Radimljom*. Višestruk je izniman znanstveni doprinos te foto-monografije. Znanstvenim pristupom objašnjen je nastanak najveće nekropole stećaka te su razjašnjeni ukrasi i natpisi na stećcima. Izvrsnim fotografijama ovjekovječena je ljepota stećaka kojoj će se diviti i oni koji su u najudaljenijim zemljama. Buduća studiozna proučavanja nekropole u Radimlji bit će nemoguća bez korištenja monografije *Razgovor s Radimljom*.

Marko Dragić